

ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Дана публікація є рецензією на роботу: Православна церква на півдні України (1775 – 1781) / Упорядник І. Лиман / Джерела з історії Південної України. Т. 4. – Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 2004. – 560 с.

Робота І. Лимана є результатом його багаторічних фундаментальних досліджень з історії православної церкви на південноукраїнських землях XVIII – початку XIX ст. Вона стала логічним продовженням серійної публікації “Джерела з історії Південної України”, яку здійснює Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького, Запорізьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Запорізька філія Східного інституту українознавства ім. Ковальських. Автор продемонстрував нам нове концептуальне бачення багатьох проблем історії півдня України досліджуваного періоду. Він спростував традиційне уявлення, яке склалося в історичній літературі, про недостатність джерельної бази для вивчення історії православної церкви на теренах Південної України. Плідна евристична робота, проведена ним в 29 архівних і музейних установах України та Росії дала можливість виявити й опублікувати 362 документи, які охоплюють період з червня 1775 по грудень 1781 рр. Їх залучення до наукового обігу дозволяє глибоко і всебічно висвітлити дану проблему.

Матеріали рецензованої монографії побудовані за проблемно-хронологічним принципом. Вона складається із роботи І. Лимана “Православна церква на півдні України після ліквідації Вольностей Війська Запорозького” та чотирьох розділів, куди увійшли, в основному, архівні матеріали та 90 документів, що вживаються республікацією.

Тож авторська робота, яка передусе розділам, написана на основі багатої джерельної бази, яка представлена різними групами джерел. Звертають на себе увагу принципові новачки дослідника в оцінці релігійно-церковного устрою регіону впродовж перших семи років після ліквідації Вольностей Війська Запорозького. Обґрунтовано безпідставність тези, що тривалий час була панівною в офіційній історіографії, за якою православ'я на південноукраїнські землі по-справжньому прийшло лише після ліквідації Запорозьких Вольностей завдяки цивілізаторській державній політиці, а “до того воно знаходилося тут чи не в зародковому стані”. Аналізуючи історичні умови розвитку православної церкви на півдні України в контексті загально історичних подій, які мали місце у регіоні, дослідник зосередив увагу на тих аспектах, що наклали відбиток на церковне життя. Розвиваючи версію про роль особистості в історії, І. Лиман звернув увагу на те, як особисте ставлення “вінчаної особи” до православної церкви вплинуло на релігійну політику в державі в цілому і на Півдні, зокрема. Він вважає, що будучи далекою від православ'я, Катерина II зуміла продемонструвати зовні панобливе ставлення до церкви, налагодити потрібні їй взаємини з нею, поставивши при цьому духовенство у повну залежність від її волі. Підпорядкована імператриці синодальна влада чітко йшла у фарватері її політики, приділяючи помітну увагу південному краю.

Автор розглядає ідею заселення Південної України під кутом зору церковної реорганізації. Зростання чисельності населення південних регіонів імперії під гаслом звільнення православних народів з під влади мусульманської Туреччини та католицької Польщі, привело до територіальних змін і необхідності уніфікації політичного, соціально-економічного, військового та релігійного устрою у відповідності до загальноросійського. Реальною перешкодою для втілення цих планів було існування Вольностей Війська Запорозького, населення яких було не лише неїдконтрольним державній владі, але й негативно до неї налаштованим. Маніфест Катерини II від 3 серпня 1775 р., за яким була ліквідована Січ, відкривав шлях для розбудови південного краю у відповідності з політикою уряду. Адміністративно-територіальні зміни обумовили трансформацію церковного устрою. У зв'язку з тим, що на південноукраїнських землях мала місце низка обмежень компетенції Синоду в питаннях управління церквою, церковне будівництво значною мірою залежало від світської влади та єпархіальних архієреїв. І. Лиман вважає, що для духовенства півдня України концентрація реальної влади над церквою в руках влади світської не стала новиною тому що була традиційною. Адаже і за періоду Нової Січі духовні особи, які знаходилися на території Вольностей Війська Запорозького, перебували в реальній залежності від світської влади в особі Коша”.

Не зважаючи на достатнє висвітлення в історичній літературі, автор вважає за доцільне детально розглянути процес переселення греків із Криму на землі Південної України, як один із головних проявів державної колонізації, що спричинив там не лише зміни етнічного складу населення, але й привів до утворення Готфійської та Кафійської єпархій.

Значну увагу дослідник приділяє питанню розбудови єпархіальної влади у регіоні. Аналізуючи цю проблему він дійшов до висновку, що уряд, піклуючись про розвиток православної церкви переслідував, перед усім, свої політичні наміри. Зокрема, коли за іменним указом Катерини II від 9 вересня 1775 р. була заснована Слово'янська та Херсонська єпархія, архієпископом до неї призначався ієромонах Євгеній (Булгаріс) – грек за національністю, вчений, який до того ж був особисто відданий імператриці. Вибір був обумовлений, насамперед, політичними міркуваннями. Він мав стимулювати переселення греків до регіону і, одночасно, уособлювати собою “цивілізаторську і культурницьку місію держави в дикому степу”, тобто на території старих українських єпархій, не володіючи при цьому навіть російською мовою, не кажучи вже про українську. Протягом періоду перебування на чолі єпархії (1775 – 1779 рр.) архієпископ неодноразово демонстрував імператриці готовність діяти в руслі її політики. Про це свідчить формування мережі духовних правлінь, підлеглих Слово'янській і Херсонській консисторії. Для посилення духовного нагляду за колишніми запорожцями було закладене Слово'янське духовне правління, замість Старокозацького, яке символізувало залишки церковного устрою Запорозьких Вольностей. Засновані Євгенієм установи духовної влади успішно діяли і при наступному архієпископі, яким став грек Никифор (Феотокі). Дослідник обґрунтовує думку, що церковний устрій регіону за сім років, які минули після ліквідації Нової Січі, зазнав трансформації, що робили його більш контрольованим з боку центральної влади і сприяли колонізації Півдня. Інтересам держави відповідало створення мініатюрної

Готфрійської та Кафійської єпархії, яка проіснувала лише до смерті митрополита Ігнатія (1786 р.), виконавши свою основну місію – залучення греків до Росії.

Слушно вважаючи, що показником розвитку церковного устрою південноукраїнського регіону є зростання кількості релігійних споруд, І. Лиман вважає за доцільне підрахувати їх чисельність до і після заснування Слов'янської та Херсонської єпархії. Аналізуючи дані різних дослідників щодо кількості церковних споруд на Запоріжжі до 1775 р. та опираючись на документальні матеріали автор стверджує, що в період Нової Січі на території Вольностей діяло не менше 35 церков, 19 каплиць і 2 скитів. Новостворена єпархія відразу отримала 344 церковних споруди з інших єпархій, зокрема, Київської, Переяславської, Воронежської та Білгородської. За зробленими підрахунками протягом 1775 – 1781 рр. було закладено ще близько 107 церковних споруд. При цьому зазначається, що уряд запобігав надмірному розширенню мережі церков, що було обумовлено державною політикою щодо фінансування духовного відомства. Пріоритетним було фінансування будівництва церков для військових, деяких категорій іноземних переселенців і мешканців адміністративних центрів. Тож решта будівництва велася, здебільшого, за кошти парафіян, в тому числі й колишніх запорозьких козаків, а зростання кількості церков значною мірою відбувалося на основі тієї бази, яка була створена ще до 1775 р. Тож порівнювати їх загальну чисельність до і після ліквідації Запорозьких Вольностей не зовсім коректно. Але можна цілком погодитися з висновком дослідника, що суттєві зміни, які відбулися у розбудові церковної системи, ще не дають підстави протиставляти “цивілізацію”, яку принесла політика Катерини II, “дикості” цих територій до 1775 р.

Заслуговує на увагу читача глибокий аналіз становища духовенства, яке відіграло помітну роль у розвитку православ'я у регіоні. Дослідник показує важливе значення монастирів у духовному житті козаків за часів Нової Січі, коли чорне духовенство по праву вважалось елітою серед духовних осіб. Залучення до розбудови церковного життя на Півдні іноземного чернецтва, спричинило суттєві зміни у його складі. Серед негативних наслідків цього процесу відзначено появу осіб з авантюрною вдачею, які були досить далекими від духовної досконалості. Такі приклади були не поодинокі. Одже автор, посилаючись на документальні дані, наводить деякі із них. Детально розглянуто позиції та функції білого духовенства, до якого належало більше 90% духовних осіб. Соборноправність та виборність духовенства, що було традиційним явищем для України увійшли в певні протиріччя з практикою призначення церковнослужителів. І. Лиман розцінює ситуацію, яка склалася навколо білого духовенства Слов'янської та Херсонської єпархії як результат складного компромісу між традиціями населення регіону і порядками, які намагалася вкоренити тут центральна та єпархіальна влада.

Вивчаючи досліджувану проблему, автор приходить до закономірних та переконливих висновків. Не перелічуючи кожен із них окремо можна зазначити, що в цілому період після ліквідації Запорозьких Вольностей став для православної церкви в Південній Україні часом поступових трансформацій, націлених на інтеграцію в загальноімперську систему. Така специфіка церковного устрою була обумовлена деякими поступками з боку центральної влади, для якої пріоритетним було не церковно-релігійне питання, а якомога скоріша колонізація та економічне освоєння регіону.

Особливу цінність рецензованої монографії представляє публікація тематично підібраних документальних матеріалів. До першого розділу—“Система управління та церковно-адміністративний устрій”—увійшло 56 документів, переважна більшість яких представлена групою документів, що знаходяться в архівосховищі Російського державного історичного архіву і публікуються вперше. Вони дозволяють прослідкувати процес заснування Слов'янської та Херсонської єпархій, формування органів єпархіальної влади та їх діяльність. На особливу увагу заслуговують відомості про церкви та парафіяльне духовенство, які були переведені до новоствореної єпархії зі складу Переяславської (документ № 11), Київської (№ 12—14), Воронежської (№ 15), Білгородської (№ 16) єпархій. Низка документів висвітлює проблему переселення греків із Криму до Азовської губернії і заснування там Готфрійської та Кафійської єпархії (№ 37- 50).

Другий розділ, який має назву “Церковна та монастирська власність. Зведення релігійних споруд”, містить 107 документів, значна частина яких вперше вводиться до наукового обігу. Вони дають уяву про освячення нових церковних споруд, церковні та монастирські володіння, в тому числі й земельні. Окремо слід відзначити документи № 114 -117, датовані 1777 р., де йдеться про опис речей колишньої січової Покровської церкви, складений Слов'янським духовним правлінням. Він дає певну уяву не лише про становище цієї церкви, але й вказує на її важливе місце у духовному житті козацтва, яке завжди надавало їй значну матеріальну підтримку.

Третій розділ – “Призначення, переміщення та усунення духовних осіб”-включає 100 документів, з яких лише 23 републіковано. Як видно уже з назви розділу, вони безпосередньо торкаються кадрових питань служителів церкви, виплати їм жалування тощо. Як і всі інші, ці документи розміщено в хронологічному порядку, тож серед них трапляються й такі, що різняться за тематикою.

У четвертому розділі – “Функції духовенства. Духовний суд” здійснено публікацію 99 документів, основу яких складають архівні матеріали. Вони розкривають взаємовідносини світської та духовної влади, піднімають питання про виконання духовними особами своїх обов'язків, про духовний суд, освіту, висвітлюють відносини православного духовенства з представниками інших релігійних конфесій.

Підводячи підсумки, слід вказати ще на один важливий аспект, що посилює цінність монографії. Це наявність науково-довідкового матеріалу, який містить коментарі, словник застарілих та рідковживаних слів, іменний та географічний покажчики і хронологічний перелік документів. Не виникає сумнівів, що оригінальне дослідження І. Лимана, викладене в цікавій і доступній формі, займе достойне місце в історичній науці.

Нещодавно відбувся захист докторської дисертації Ігоря Лимана автор рецензії та ректор колегії щиро вітає його з цією важливою подією і достойним підсумком багаторічної роботи над проблемами історії церкви на півдні України.

Natalya Dianova

Investigation on the development of the Orthodox Church in the South of Ukraine

This publishing is review on the work “The Orthodox Church in the South of Ukraine (1775-1781)/The author I.Lyman/ /The Sources for the historical of southern Ukraine. Vol.4.-Zaporizhzhya:AA“Tandem-U”, 2004.–560 p.”